काव्यप्रकाश:

२५३

काव्यप्रकाशः १

ग्रन्थारम्भेविघ्नविघातायसमुचितेष्टदेवतांपरामृशति ॥ ग्रन्थकृत्

॥सीताराम
काव्यप्र॥
॥१॥

1

श्रीगणेशायनमः॥श्रीरामचन्द्रायनमः॥ नियतिकृतनियमरहितांह्ला
दैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्॥ नवरसरुचिरांनिर्मितिमादधतीभारती
कवेर्जयति॥१॥ नियतिशक्त्या॥ नियतरूपासुखदुःखमोहस्वभावाप
रमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्राषड्रसान
वितेह्यैवब्रह्मणोनिर्मितिः निर्माणमेतद्विलक्षणातुकविवाङ्नि
र्मितिरतएवजयति॥ जयत्यर्थेननमस्कारआक्षिप्यतइतितां॥प्रत्यस्मिप्र
णतइत्यवगम्यते॥ इहाभिधेयंसप्रयोजनमित्याह॥ काव्यंयशसे
र्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये॥ सद्यःपरनिर्वृतयेकान्तास
म्मिततयोपदेशयुजे॥२॥ कालिदासादीनामिवयशः॥ श्रीहर्षादे

॥रामः॥
॥१॥

र्धावकादीनामिव धनम्॥ राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्॥ आ
दित्यादेर्मयूरादीनामिवाऽनर्थवारणम्॥ सकलप्रयोजनमौलि
भूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमा
नन्दं॥ प्रभुसम्मितशब्दप्रमाणावेदादिशास्त्रेभ्यः॥ सुहृत्सम्मिता
र्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन
रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत् काव्यं लोकोत्तरव
र्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखी
कृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायो
गं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम्॥

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह॥ शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रका
व्याद्यवेक्षणात्॥ काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥३॥ श
क्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः॥ यां विना काव्यं न प्रसरेत्
प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्॥ लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मनो लो
कवृत्तस्य शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतु
र्वर्गगजतुरङ्गखड्गादिलक्षणग्रन्थानां काव्यानां महाकवि
निबद्धानाम्॥ आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद्व्यु
त्पत्तिः॥ काव्यं कर्तुं विचारयितुं ये जानन्ति तदुपदेशेन करणे यो
जने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयः समुदिता न तु व्यस्तास्तस्य क

व्यस्फोटको वेनिर्म्माणे समुल्लासे वह हेतुः॥ न तु हेतवः॥ एवमस्य स्वरूपमाह॥ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि॥ दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते॥ क्वापीत्यनेनैतदाह॥ सर्वत्र सालंकारौ क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः॥ यथा॥ यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः। प्रौढाः। कदम्बानिलाः॥ सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते॥४॥ अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः। रसस्य हि प्राधान्यान्नालंकारता॥ तद्भेदान्क्रमेणाह॥ इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्गे वाच्या

ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥ इदमिति काव्यम् ॥ बुधैर्वैयाकरणैः ॥ प्रधान
भूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः
ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्यव्यङ्ग्यव्यञ्जनक्ष
मस्य शब्दार्थयुगलस्य ॥ यथा ॥ निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं नि
र्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ॥ मिथ्या
वादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापीं स्नातुमितो ग
तासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥ ५ ॥ अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं
गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ॥ अतादृशि गुणीभूत

व्यंग्ये व्यंग्येऽनुगुणे मध्यमम्॥ अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि॥ यथा॥ ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥ ॥अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तः संकेतो नागत इति व्यंग्यं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात्॥ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतम्॥ चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम्॥ अव्यङ्ग्यमिति स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् अवरमधमम्॥ यथा॥ स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः

॥सीताराम॥
काव्यप्र॥
॥४॥

भिंद्यादुद्यदुदार दर्दुरदरी दीर्घादरिद्रद्रु[illegible]द्रो[illegible]होद्रेकमहो
र्मिमेदुरमदा मन्दाकि नीम न्दताम् ॥ ॥ वि
निर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि
यम् ॥ ससंभ्रमे न्द्रद्रुतपातितार्ग
लानिमी लिताक्षीव भियामरावती ॥ ॥ ॥ ॥

॥इति काव्यप्रकाशे काव्यप्रयोजनस्वरूपकारणावि
शेषनिर्णयो नाम प्रथम उल्लासः ॥ १ ॥

॥राम॥
॥४॥

संतुं प्रसिद्धमनानयुक्तमिति निवार्यते ॥ अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वम
त्रास्मि करोमि सख्यः ॥ नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलि
र्वः ॥ अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वयाभिसार्यतामित्याश्वस्तां
प्रतिकयाविन्निवेद्यते ॥ गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मंद
भाइणी अहकं ॥ अज्ज पवासं वच्चसि वच्च सअं जेव्व [illegible] सुणसि करणि
ज्जं ॥ अत्र अद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाहं तावन्न भवामि तच्च
न जानामि जगति रिति व्यज्यते ॥ आदिग्रहणाद्धेत्वादेः ॥ यथा ॥ द्वारोपान्तनि
रन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं सम

सीताराम
काव्यप्र
१५
15

मासादिनम श्रानीतोःपुरतःस्मरं श्रुकमधुःसिप्रेचलेलांव
नेवाचलस्वनिवारितंप्रसरणासंकोचितदोर्लते अत्रवेदृ
योप्रछन्नकामुकविषयःश्रा कृतविशेषोध्वन्यते ॥ निराकां
क्षप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतयापुनःपुन रुदाहियते॥ वक्त्रादी
नांमिथःसंयोगाद्विकादिभेदेऽनेनक्रमेण लक्ष्यव्यंग्य
पोश्चव्यंग्यंपूर्ववमुदाहार्य्यमिति एवक्रमेदे वक्तवोद्धव्ययोर्यथा ॥ राम:
अत्तापत्यत्तिमजत्ताइ एत्थमहदिग्रहल्लहि मापइस्मराविश्रव १५

सर्वंपुत्रोगम्य २

असेज्ञाद्मम ॰ हारोगमठ्जुहिसा॥ शब्दप्रमाणवेद्यो र्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः॥ अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता॥ शब्देति॥ नहि प्रमाणां तरवेद्यो व्यञ्जकः॥४॥ इति श्रीकाव्यप्रकाशे ऽर्थनिर्णयस्तृतीयोल्लासः॥ यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालंकाराणां स्वरूपमभिधानीयं तथापि धर्मिनिरूपणाद्‌र्शिते धर्माणामेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्य प्रभेदानाह॥ अविवक्षितवाच्योयस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति अविवक्षितं वाच्यं यत्र स ध्वनावित्यनुवादाद्ध्वनिरिति विज्ञेयः तत्र वाच्यं क्वचि

ध्वो

सीताराम
काव्यप्रकास

१६

16

दनुपपद्यमानत्वादर्थान्तरे परिणतं यथा॥ त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवा
योऽत्र तिष्ठति॥ आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥ अत्र वचनादि उ
पदेशादिरूपतया परिणमति॥ क्वचित्पुनरनुपपद्यमानत्वादत्यन्तं
तिरस्कृतम्॥ यथा॥ उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता प
रम्॥ विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥ एतदा
पकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति॥ विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं
यत्रापरस्तु सः॥ अन्यपरं व्यंग्यनिष्ठम्॥ एष च॥ कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो॰
लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः॥ अलक्ष्येति॥ न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण
एव रसः॥ अपि तु रसस्तैरित्यस्ति क्रमः स न लक्ष्यते॥ तत्र रसभावतदाभासभा

॥ राम ४ ॥ १६ ॥

सम्भावाशान्त्यादिरसक्रमः॥ भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः॥ आदि
ग्रहणाद्भावोदयभावसन्धिभावसबलत्वानि॥ प्रधानतया यत्र स्थितो रसादि
स्तत्रालंकार्यः॥ यथोदाहरिष्यते॥ अन्यत्र तु प्राधान्ये वाक्यार्थे यत्रांगभूतो रसा
दिस्तत्र गुणीभूतव्यंगे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितादयोऽलंकाराः॥ ते च गुणीभू
तव्यंग्ये ।अध्याये उदाहरिष्यन्ते॥ तत्र रसस्वरूपमाह॥ कारणान्यथ कार्याणि स
हकारीणि यानि च स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावानुभावस्त
त्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥ उक्तं हि भ
रते॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंनिष्पत्तिरिति एतद्विवृण्वते विभावैर्ललनो
द्यानादिभिरालंबनोद्दीपनकारणैः स्थायी रत्यादिको भावो जनितः अनुभा

सीताराम
काव्यप्रका
१७

वैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्य्यैः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिर्नि
र्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्य्ये तद्रू
पतानुसंधानान्नर्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रसः इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः
राम एवायमयमेव राम इति न रामोयमित्यौत्तरकालिके बाधे रामो
ऽयमिति रामः स्याद्वा न वेति रामसदृशोऽयमिति सम्यङ्मिथ्यासंशय
सादृश्यप्रतीतिविलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्र
तीतिग्राह्ये नटे ॥ सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाि
का दृशोः ॥ मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता

रसः
१७

देवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदः का-
लः समुपागतश्चायमित्यादिकाव्यानुसन्धानवलाच्छिक्षाभ्यासनिर्व-
तितस्वकार्य्यप्रकटनेनैव प्रकाशितैः कारणाकार्य्यसहकारिभिः कृत्रि-
मैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद्गम्य-
गमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्य्यवलाद्रसनीयत्वेना-
न्यानुमीयमानलक्षणः स्थायित्वेन संभाव्यमानो रत्यादिर्भावस्तत्रा-
सन्नपि सामाजिकानां वासनात्मकतया चर्व्यमाणो रस इति श्री-
शङ्कुकः । नताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते ना-

सीताराम
काव्यप्र
१८
18

भिव्यज्यते अपितु श्रव्येनाधेयाभिधानो द्वितीयेन विभावादिसाधारणीक-
रणात्मना भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायिसत्वोद्रेकप्रकाशानं-
दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्वेन भोगेन भुज्यते इति भट्टनायकः लोके प्र-
मदादिभिः कारणादिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये ना-
ट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्वादलौकि-
कविभावादिशब्दव्यवहार्यैः ममैवैते तटस्थस्यैवैते न इति सम्बन्धविशे-
षस्वीकारपरिहारनियमानाध्यवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभि-
व्यक्तः सामाजिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायिरत्यादिको नियतप्र

रामः
१८

मातृगतत्वेनास्थितत्वेन साधारणोपायबलात् तत्कालविगलि
तपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभाव
न प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार इवाभि
न्नोऽपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणतैकप्राणो विभावादिजीवितावधिः पान
करसन्यायेन चर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वा
ङ्गीणमिवालिङ्गन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद् ब्रह्मानन्दास्वादमिवा
नुभावयन्नलौकिकचमत्कारी शृङ्गारादिको रसः। स च न कार्यः। विभा
वादिनाशेऽपि तस्य संभवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञाप्यः। सिद्धस्य तस्याभावात्

सी तारा म
काव्यप्र०
९८
११

अपितु विभावादिभिर्व्यञ्जितस्थायी... यः कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्वेदृष्ट
त्वेन चाक्षुकविदृष्टमित्यलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणं चर्वणानिष्प
त्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्य्योप्युच्यते लौकिकप्रत्यक्षादिप्र
माणताटस्थ्यावबोधशालिमितयोगिज्ञानवेद्यस्पर्शरहितस्वात्ममा
त्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिसंवेदनविलक्षणलोकोत्तरस्वसं
वेदनगोचर इति प्रत्ययोप्यभिधीयताम् तद्ग्राहकं च न निर्विकल्प
कं विभावादिपरामर्शनप्रधानत्वात् नापि सविकल्पकं चर्व्यमा
णस्यालौकिकानन्दमयस्य तत्प्रसंवेदनसिद्धत्वात् उभयाभावरूप

रामः
९८